

Володимир Трофимович

ОУН – НЕВІД'ЄМНА ЧАСТИНА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

З'ясовано деякі аспекти діяльності ОУН і С. Бандери, які неоднозначно сприймаються в нинішньому українському суспільстві. Дано оцінку «війні після війни» в західних областях УРСР.

Ключові слова: *ОУН, Степан Бандера, бандерівщина, націоналістичний рух, органи держбезпеки, повстанське підпілля, радянський режим.*

Выяснено некоторые аспекты деятельности ОУН и С. Бандеры, которые двойственно воспринимаются в современном украинском обществе. Дано оценку «войне после войны» в западных областях УССР.

Ключевые слова: *ОУН, Степан Бандера, бандеровщина, националистическое движение, органы госбезопасности, повстанческое подполье, советский режим.*

The article determines some aspects of activity Ukrainian Nationalists Organization and Stepan Bandera, which are perceived differently in the modern Ukrainian society. «War after war» in the western regions of Ukrainian Soviet Socialist Republic is estimated.

Key words: *Ukrainian Nationalists Organization, Stepan Bandera, Banderivshchyna, nationalist movement, agencies of state security, underground revolt, Soviet regime.*

ОУН стала однією з найяскравіших і найсуперечливіших сторінок українського суспільно-політичного життя ХХ століття. Вона залишається надзвичайно заплутаною в науковому відношенні темою, що дає простір для можливих маніпуляцій напівправдивими, а то і фальшивими версіями, міфами, що отруюють атмосферу в суспільстві і негативно впливають на відносини між Україною та її сусідами. Більше того, зусиллями заангажованих громадсько-політичних об'єднань ця проблема втягнута у вир кон'юктурних політичних баталій, перетворилася на чинник колосальної напруги в державі, об'єкт суспільного розладу в ній, використовується ними в боротьбі за владу [7, с. 54].

Як підмітив М. Коваль, протистояння непримиренних партійних угруповань і пристрастей перешкоджає неупередженому висвітленню

історичної правди насамперед по двох корінних позиціях, з яких нині ведеться запекла не стільки наукова, скільки політична полеміка. По-перше, це з'ясування справжньої суті взаємовідносин між ОУН і нацистами. І, по-друге, правда про те, що відбулося в Західній Україні після повернення радянської влади [7, с. 54].

На думку деяких дослідників, ситуація в сучасній Україні (в морально-політичному і науковому вимірах) ускладнюється тим, що частина учасників дискусій навколо ОУН і УПА намагаються законсервувати, відстояти міфи компартійно-пропагандистської машини, а частина їхніх опонентів – створити міфи нові (їхня методологія практично ідентична, тільки із змістом навпаки). При цьому обидві сторони уникають тих історичних реалій, які не вкладаються в їхнє концептуальне бачення подій. Подій, котрі здебільшого заслуговують на скорботу і каяття, а не перетворення їх в заручників боротьби за політичний вплив на населення або зовнішньополітичну орієнтацію[2, с. 312].

Вище викладене неоднозначне сприйняття в українському суспільстві цих подій не лише диктує необхідність накласти табу на політизацію теми національно-визвольного руху в Україні, а й поглиблює потребу її об'єктивної і комплексної розробки, оскільки без неупередженого розгляду феномену ОУН, УПА, їхніх очільників неможливо ґрунтовно вивчити особливості політичної та військової історії України попереднього століття, зрозуміти суспільно-політичні та ідеологічні аспекти боротьби національного руху опору, безкомпромісний, жорстокий характер протиборства.

Мета статті – розкрити деякі гостро дискусійні аспекти діяльності ОУН і Степана Бандери.

Перед науковцем, який намагається об'єктивно оцінити діяльність ОУН і її керманічів, постають нелегкі завдання. По-перше, як піднятися над багатоголосим хором тих, які в минулому, нині і, не виключено, у майбутньому будуть стверджувати: «Український націоналізм ніколи не був національним», внутрішня боротьба ОУН поставала «як боротьба різних іноземних розвідок»; націоналісти, виявляється, ніколи не переходили в підпілля – «їх послали в підпілля німці, щоб утворити свою агентуру в тилу Червоної армії»[10, с. 20, 21]. До цього «джентельменського набору» входять твердження, що «ОУН і її збройні формування фактично були помічниками фашистських загарбників», зрадниками Батьківщини і злочинцями; творяться «міжнародно-правові міфи» на зразок вигадки засудження ОУН Нюрнберзьким міжнародним трибуналом, тиражуються стандартні звинувачення повстанців у «політичному бандитизмі» і взагалі, це

були, мовляв, «українсько-німецькі буржуазні націоналісти [2, с. 310; 23, с. 5]. Останній вислів вжив, виступаючи ще у 1944 р. перед жителями звільненого Рівного Дмитро Мануїльський. З його легкої руки цей нонсенс пішов гуляти сторінками різноманітних видань. Маразм виявили лише в січні 1949 року – тоді в усі газети розіслали інструкцію ЦК КП(б)У про заборону вживати такий вислів. Але слово – не горобець, як відомо [1]. Ці ідеологеми не лише не відображали історичної дійсності, але й спотворювали саму суть проблеми.

По-друге, як уникнути спокуси приєднатись до тих, хто беззастережно глорифікує Організацію українських націоналістів, не визнає, що вона – явище винятково складне, до кінця ще далеко не пізнане істориками, і зовсім не всі сторінки цього руху заслуговують лише на гучну «осанну» – «Слава героям!».

Слід зауважити, що після проголошення незалежності України національно-демократичні сили взяли на озброєння наратив національно-визвольної боротьби. У зв'язку з істотними суспільно-політичними змінами та розвитком історіографії, позбавленої ідеологічних нашарувань, остання все більше характеризується дискурсом об'єктивізму, якому притаманні альтернативні дослідження та аналіз процесів українського націоналістичного руху. Віддаючи належне вагомому науковому доробку в цьому напрямку, варто, однак, зазначити, що частина авторів залишається і надалі заангажованою до конкретних течій сучасного українського політикуму і нерідко, як не дивно, суттєву роль відіграє географічне походження. Водночас не було зроблено якихось поважних спроб переглянути національний рух, принаймні його найсуперечливіші складники. А вони, на думку деяких науковців, пов'язані насамперед з ОУН, УПА та «неприємними» сторінками їхньої діяльності. До останніх відносять тероризм, причетність до етнічних чисток, непоодинокі випадки співпраці з нацистською Німеччиною тощо. Усе це ніби відійшло на другий план, оскільки діячів ОУН і УПА в незалежній Україні почали зображувати насамперед як борців за незалежну Україну (якими вони, власне, і були), забуваючи про їхні «гріхи» [4, с. 20, 21; 22].

Це ж стосується і С. Бандери, діяльність якого на терені визвольної боротьби пройшла в лоні ОУН. Про нього опубліковано величезну кількість книг, статей, повідомлень, виголошено безліч промов, у яких автори поряд з викладом різноманітних аспектів життя і боротьби торкалися принагідно і окремих сторін загальнонаціонального та міжнародного значення його діяльності та теоретичної спадщини [18, с. 212-218]. Переважна більшість націоналістично налаштованих ав-

торів стверджують, що протягом 1930 – 1950-х років Україна не мала видатнішого і заслуженішого лідера самостійницько-державницької політики і визвольної боротьби, діяльність якого отримала б більшу підтримку національно-свідомої частини населення. Цей факт важко заперечити. Саме Степан Бандера, здібний організатор, разом із тисячами своїх однодумців зумів за порівняно короткий історичний період перетворити ОУН у найпотужнішу політичну силу. У питанні державної самостійності України та суверенітету нації, як слушно писав дослідник націоналістичного руху П. Мірчук, «Бандера на ніякий компроміс ніколи не йшов, не пішов на нього й тепер» [11, с. 238].

Націоналістичні публікації та їх зміст засвідчують велику популярність невтомного, працьовитого, рішучого і безстрашного національного лідера. З-поміж учасників визвольної боротьби того періоду немає реального героя, який міг би зрівнятися з Провідником Революційної ОУН ні за кількістю присвячених йому творів, ні за багатством народних оповідань та переказів про нього. Фактично цей тематичний цикл адекватний тій місії, яку ця особистість і вся її родина відіграли у боротьбі за відновлення національної незалежності України.

Читаючи доробок противників С. Бандери, ми стикаємось з цілим набором штампів-стереотипів, таких як: терорист, колаборант, деструктивний політик та розкольник; авторитарний вождь, який не сприймав демократичних цінностей; людина, не причетна безпосередньо до визвольного руху середини ХХ століття [12, с. 6-7; 15]. Основним елементом радянської пропаганди, спрямованої проти ОУН та УПА, було постійне звинувачення у колаборації з нацистами. Хоча на розвінчання цього міфу, як слушно зауважив Д. Рибаків, працює вже сама назва-Українська повстанська армія. «Повстати» в період, коли вся Україна від Сяну до Дону була окупована гітлерівцями, можна було тільки проти німецьких окупантів і лише з однією відчайдушною метою – відновити українську державність [14]. І, не зважаючи на опубліковані сотні документів, десятки досліджень про антинацистську боротьбу українських націоналістів, цей міф продовжує існувати. В межах пропаганди С. Бандера розглядався, подекуди розглядається й досі, як мало не головний пособник Гітлера, співучасник нацистських злочинів, мовляв, і заарештовано його було лише для того, аби «створити навколо його імені ореол мученика» [10, с. 7].

Як правило, завдання такого підходу є схилити читача до висновку, що С. Бандера в жодному випадку не може бути національним героєм. Так, до радянських аксіом, що не потребували доведення, додалися новітні: «Бандера не визнавав демократичних принципів, закладених

III Збором ОУН», чи навіть «виступав проти створення УПА». Для спростування подібних звинувачень потрібні серйозні, оперті на широкую джерельну базу, дослідження.

Ставлення до українського національного руху в колах навіть ліберальних російських інтелігентів залишається на рівні суто пропагандистському. Великим поступом в осмисленні цього явища російською свідомістю було б забуття бодай істерично-звинувачувального тону, що панує практично в усіх російських текстах, навіть тих, котрі претендують на академічність. У цій свідомості, а ще більше підсвідомості, історична реальність перетворилася на символ, що живе своїм автономним від істини життям. Цей символ надзвичайно активно використовується у багатьох публікаціях, що мають за мету створювати негативний імідж України, окремих її регіонів та політичних сил. Уявлення широкого кола російських публіцистів про С. Бандеру зводяться до сукупності міфологем: українського-німецький націоналіст, колабарант, зрадник тощо [20, с. 1-43].

Степан Бандера в уявленні польських авторів є емоційним символом страждань, яких поляки з Волині і Східної Галичини зазнали від українських націоналістів під час війни. Образ Бандери, як такий, функціонує також у польській літературі, що проявляється в звинуваченнях останнього у сприянні винищення українцями поляків.

Для довершення його образу як авторитарного лідера окремі публіцисти з числа прихильників ОУН (м) «однозначно стверджують» про несприйняття ним демократичних цінностей як в масштабах Організації, так, тим паче, держави. З політичного еміграційного протистояння проростає і наступний штамп – розкольника. С.Бандера, твердять деякі публіцисти та історики, відігравав швидше деструктивну роль в українському визвольному русі, адже з його ім'ям пов'язані два розколи.

Темою, яка чи не найпоширеніша в сучасних публікаціях, є та, що С. Бандера не може вважатися національним героєм, адже «безпосередньо не брав участі у визвольній боротьбі»: спочатку як в'язень польських тюрем, згодом – німецького концтабору, а потім як політичний емігрант, який не мав змоги впливати на ситуацію в Україні. «Бандера лише символ боротьби» – ця фраза стала ключовою у сучасному його відображенні. Проте, аналіз історичних фактів показує безпосередню, а часто і визначальну, роль С. Бандери в українському визвольному русі. В Україні сьогодні про нього з'явилося багато публікацій. Автори переповідають основні факти із його життя: діяльність в підпільній організації, боротьба, тюрми, концтабори, від-

вертий виклик окупантам, принесене в жертву особисте життя, репресована родина, врешті, смерть від рук вбивці. Тут, дійсно, С. Бандера постає своєрідним символом безкомпромісної боротьби.

А що взагалі відомо про провідника ОУН Степана Бандеру, який народився 1 січня 1909 року, а загинув від рук чекіста Богдана Сташинського 15 жовтня 1959 року, рівно за п'ять років до усунення від влади самого Микити Хрущова, котрий санкціонував теракт у Мюнхені? Чому за ним і його Організацією потягнулися сотні тисяч людей? Невже всі вони помилялись? Звичайно і не через те, що слово «бандера» в перекладі з іспанської означає «знамено», «стяг». Такі питання поставив у передмові своєї книги про С. Бандеру Р. Частиї. А в післямові автор дав на них відповідь: «Сумнівів немає – він був керівником і героєм для значної частини населення Західної України і для частини тих утікачів, які після закінчення війни опинилися в еміграції. Але, тим не менше, правда заключається в тому, що для багатьох людей у тій самій Україні, за звільнення якої боровся Степан Бандера, його ім'я є символом знавісної антирадянщини» [21, с. 3, 337].

Не виключено, що феномен провідника ОУН пояснюється і наступним: він як ніхто вірив у свою націю, її перемогу, коли інші перестали вірити; боровся за незалежну Україну, коли чимало відмовились від цієї боротьби; в ім'я України був здатний на самопожертву і для нього святим дороговказом була перша заповідь з Декалогу: «Здобудем Українську державу або загинем у боротьбі за неї». Відоме, до речі, звернення С. Бандери до членів Великого Збору в 1955 р., які обрали його Головою Проводу ЗЧ ОУН: «Я приймаю ваш вирок смерті» [5, с. 214].

Водночас варто зазначити, що ідеалізація є такою ж крайністю, як і непримиренна ненависть, а істина, як завжди, знаходиться десь по середині.

Ще раз торкаючись образу С. Бандери, хочемо зауважити, що попри всю значимість і суперечливість його постаті, він був живою людиною із всіма витікаючими з цього наслідками.

У ході ідейно-політичного протистояння після 19 років незалежності України одні продовжують називати жителів її західної частини «бандерівцями», вкладаючи у це поняття явно негативний зміст, категорично виступаючи проти того, щоб звеличувати останніх як національних героїв; інші приймають бандерівщину цілком і повністю як героїчну сторінку історії України. Є й такі, котрі намагаються неупереджено розглядати бандерівщину як особливе явище, що потребує об'єктивного вивчення. Можливо, третя точка зору є найбільш справедливою [21, с. 3].

Минула війна зобов'язує сучасників в ім'я справедливості згадати всіх, хто причетний до визволення України. Мова йде не тільки про добре відомий внесок Червоної армії, радянського тилу, але також національних рухів. Це виразно передав не бандерівець, а більшовик Семен Руднев, комісар партизанського загону Сидора Ковпака, який записав у своєму щоденнику: «Націоналісти б'ють німців, але вони – наші вороги» [6, с. 200-201]. Документи радянського партизанського руху прямо констатували: УПА була серйозною бойовою силою, що вела збройну боротьбу з окупантами. Неодноразово відбувалися переговори з повстанцями про нейтралітет і можливу взаємодію. Більше того, у директиві Оргбюро ЦК КП(б)У (березень 1943р.) командуванню партизанських загонів не рекомендувалося вести бойові дії проти повстанців; звідси ж було вилучено тезу про доцільність координації антинімецьких дій партизанів з упівськими вояками. Вказаний фактор ставить український самостійницький рух до лав світового опору нацизму [2, с. 325].

Не можна не згадати і низку факторів, які на різних етапах змусили дві сторони, якщо не до переговорів, то, принаймні, до дотримання взаємного нейтралітету. У період 1942 – 1943 рр. цим фактором була необхідність ведення протинімецької боротьби, причому, ініціатором переговорів виступали не вище керівництво, а командування на місцях. На етапі 1944 – 1953 рр. головною причиною, яка спонукала до порозуміння, були спроби радянської сторони припинити опір національного підпілля, оскільки військова сила не завжди була ефективною. Однак, непримиренність політичних й ідеологічних позицій, а також ціла низка обставин зумовили неможливість тривалого порозуміння [17, с. 319-328].

Слід пам'ятати, що учасники національних рухів і змагань боролися і гинули у сталінських в'язницях і гітлерівських катівнях саме за незалежність України. Як і багато з тих, хто воював на фронтах і героями стали, також опинилися в таборах. І справді, українці потрапили у страхотливі жорна Другої світової війни, вони боролись за свободу часто під різними прапорами.

Заради історичної справедливості слід зазначити, що були серед українського гурту і такі, хто з політичних міркувань чи то з образи на владу або ж через несправедливість чи з інших причин співпрацювали з гестапо, брали участь у єврейських погромах, виконували обов'язок каппо в концтаборах і т.д. Усе це було. Але ж хіба не було такого типу людей з-поміж росіян, поляків, французів, чехів і навіть євреїв? Однак, це не дало підстави заперечувати рухи Опору проти нацизму з боку всіх націй і народів [19, с. 96].

Унаслідок розгрому німецьких загарбників майже всі українські землі опинилися під більшовицьким режимом. На черзі був акт сталінської розправи за змагання до незалежності, за фізичну присутність населення України на окупованих німцями територіях.

Подолавши найтяжчі військові випробування, примножені злочинами сталінізму, український народ приступив до післявоєнного відродження.

Як відомо, після звільнення України від німецьких окупантів на її західних теренах спалахнуло запекле протиборство повстансько-підпільного руху та радянських органів держбезпеки, що супроводжувалося обопільним насильством, кривавими ексцесами, численними жертвами і стражданнями, основною причиною яких була репресивна політика сталінського режиму. «Не було тоді в людей жодного милосердя, не було найменшої іскри сумління, бо з людей стали звірі, – згадував учасник повстанського руху на Волині 1940-х рр. М. Подворняк. – Здавалося, диявол зо своєю темною силою вийшов з безодні й опанував людьми» [13, с. 175].

На думку Д. Веденєєва і О. Лисенка, події в Західній Україні – це складне переплетення національно-визвольних змагань із громадянською війною, ускладнене протиборством великих держав у роки війни, а після неї – блоковим протистоянням у світі. Глибинною причиною цієї «неоголошеної» війни було небажання правлячих кіл СРСР давати реальний суверенітет суб'єктам федерації та ініційований тоталітарним режимом форсований характер змін суспільно-економічного та духовно-культурного устрою специфічного західного регіону України, що протікали у супроводі репресивних заходів. Як впливає з розсекреченої нині постанови президії ЦК КПРС про політичний і господарський стан західних областей УРСР від 26 травня 1953 р., з 1944 по 1952 рр. в західних областях України було піддано різним видам репресій майже 500 тис. осіб, у тому числі заарештовано понад 134 тис., убито понад 153 тис., вислано навечно за межі республіки понад 203 тис. осіб. «Про очевидну невдоволеність здійснюваних заходів боротьби з буржуазно-націоналістичним підпіллям, – вказувалося тут, – говорить той факт, що майже 8000 осіб з молоді, яка підлягала набору в ремісничі училища і школи ФНЗ, перейшло на нелегальне становище» [9, с. 47]

Зі свого боку, українське підпілля, за офіційними даними, вчинило 14,5 тисяч диверсій і терористичних актів, в яких загинуло не менше як 30000 представників комуністичного режиму, військовослужбовців, місцевих жителів [8, с. 46-47]. Залишається невідомим, однак,

скільки цих жертв, які комуністична пропаганда приписувала «бандерівським бандитам», на совісті створених радянським режимом спеціальних груп, діяльність яких повинна стати темою окремого дослідження. «З метою знищення окремих дрібних бандитських груп так званої СБ і оунівських главарів, – вказувалось у одній із постанов ЦК КП(б)У від лютого 1945 р., – за прикладом Волинської області створювати групи спеціального призначення із бандитів, що явилися з повинною і виявили бажання боротися з бандитизмом» [23, с. 25].

Варто зазначити, що в цьому багаторічному кривавому протистоянні на західноукраїнських землях збройне підпілля мало підтримку місцевих жителів. «У принципі населення Західної України допомагало загонам УПА, не лише побоюючись терору з їхнього боку, але й тому, що це були їх рідні українці, які захищали від свавілля окупантів і поляків», – визнає Г. Санніков, котрий чверть століття пропрацював в органах безпеки, брав участь у ліквідації на цих теренах повстанського руху. І далі: «В очах місцевого населення оунівці були героями, борцями за рідну Україну, за її незалежність. Про те, що це була не просто матеріальна допомога УПА з боку місцевого населення, але й висока моральна підтримка, свідчить величезна кількість фактів» [16, с. 504–505]. Він же констатував: «Ми виграли цю війну в Західній Україні, але не перемогли» [16, с. 505].

Безперечно, вище зазначене протистояння, «війну після війни» слід оцінювати як трагедію для українського народу, коли більшовицький режим й антирадянський рух опору широко вдавалися до методів, не сумісних з нормами законності і людяності, до злочинів стосовно цивільного населення, які не підлягають виправданню. Тому слушним, на наш погляд, видається своєрідне попередження О. Веденєєва і Г. Биструхіна: громадяни, не шукайте прикрашеної, патетичної і водночас односторонньої «правди» там, де в безкомпромісному двобої зішлись жителі однієї країни, представники одного народу [3, с. 10].

Даючи узагальнену оцінку націоналістичному рухові, згадуваний уже представник радянських спецслужб Г. Санніков констатував: «Історія ОУН і УПА, діяльність зарубіжних націоналістичних центрів, їх тісні контакти з іноземними спецслужбами, багаторічний збройний спротив у Західній Україні, численні жертви з обидвох сторін свідчать про те, що ми мали справу з розумним, спритним і сильним противником. Цим рухом керували кваліфіковані політики і загартовані в боротьбі за свої ідеали кадри. ОУН за багато років у підпіллі виховала справжніх революціонерів-професіоналів, захопити яких або знищити, переконати, було надзвичайно важко. Організаційна побудова

ОУН здійснювалась за кращими зразками нелегальних політичних партій [16, с. 502].

Понад 80 років тому прозвучали слова: «Здобудемо Українську Державу, або загинемо за неї». Цю клятву виголошували тисячі юнаків і дівчат, що ставали до лав ОУН, головним постулатом програмних документів якої виступала ідея відродження Української Самостійної Соборної Держави. Тієї держави, в якій ми зараз живемо і до утвердження якої український народ пройшов через горнило колосальних випробувань, до вінця наповнених драматизмом, героїзмом, жертвовністю, суперечливими виявами, відданістю державницьким ідеалам.

В одній з повстанських пісень її невідомий творець написав такі пророчі слова: «А ти, славно Україно, не забудь за мене».

Самовіддана і мужня боротьба попередніх поколінь за державну незалежність і соборність України заслуговує всенародного визнання і пошанування.

Джерела та література:

1. Бондаренко К. Блиск і злидні Українського націоналізму / К. Бондаренко // Дзеркало тижня. – 2002. – №1.

2. Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920 – 1945) / Д. Веденєєв, Г. Биструхін. – К., 2006.

3. Веденєєв Д., Биструхін Г. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА. 1940 – 1950-ті роки / Д. Веденєєв, Г. Биструхін. – К., 2006.

4. Грачова С. Пам'ять, контрпам'ять і політика / С. Грачова // Критика. – 2006. – Ч. 11.

5. Життя і діяльність Степана Бандери: Документи і матеріали (редактор і упорядник М. Посівнич). – Тернопіль, 2008.

6. Кентій А. Українська повстанська армія в 1942 – 1943рр. / А. Кентій. – К., 1999.

7. Коваль М. Организация украинских националистов: уроки истории / М.Коваль // Отечественная история. – 2003. – №1.

8. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Відчизняній війнах(1939 –1945). Спроба сучасного концептуального аналізу / М.Коваль. – К., 2004.

9. Лаврентий Берия.1953. Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы. – М., 1999.

10. Мануїльський Д. Українсько-німецькі націоналісти на службі фашистської Німеччини / Д.Мануїльський. – К., 1945.

11. Мірчук П. Зустріч зі Степаном Бандерою / П.Мірчук // Стрийщина.- Нью-Йорк; Торонто; Париж; Сідней. – 1990. – Т.1.

12. Митюрин Д. У каждого своя Украина / Д. Митюрин // Секретные материалы. – 2004. – №25.
13. Подворняк М. Вітер з Волині: Спогади / М. Подворняк. – Вінніпег, 1981.
14. Рибаків Д. Герої та (або) колабораціоністи: по той бік міфу / Д.Рибаків // Дзеркало тижня. – 2006. – №41.
15. Романюк С. Тот самый Бандера / С. Романюк // Комсомольская правда. –1990.
16. Санников Г. Большая охота. Разгром вооруженного подполья в Западной Украине / Г. Санников. – М., 2002.
17. Трофимович В. Деякі аспекти взаємин ОУН і УПА з радянською владою в 40-ві – 50-ті рр. ХХ століття / В. Трофимович // Галичина. – 2008. – Вип.14.
18. Трофимович В. Степан Бандера у спогадах та публіцистиці / В.Трофимович // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ. – Рівне, 2009. – Вип.17.
19. Трофимович В. Україна в роки Другої світової війни. 1939 – 1945 рр. // В.Трофимович. – Львів, 1995.
20. Феномен «Бандерофобии» в русском сознании: взгляд на проблему глазами русского аналитика в Украине. – К., 2007.
21. Частый Р. Степан Бандера: Мифы. Легенды. Действительность / Р. Частый. – Харьков, 2007.
22. Шаповал Ю. Роман Шухевич і політика пам'яті в сучасній Україні / Ю. Шаповал // Дзеркало тижня. – 2007. – №24.
23. Шаповал Ю. УПА: сторінки історії / Ю. Шаповал. – К., 2007.